

Pataki Ferenc

A varázsát veszett jövő

A modernizáció kezdeti kibontakozásának korszaka, a nevezetes 19. század a boldogabb jövő bizonyosságának jegyében fogant. E remélt jövő érzéletes képei szinte kéznyújtásnyira villództak a kortársak szeme előtt. Ekkor születtek a *nagy jövőlátomások*. Hogy csak a legfontosabb, valóban történelemalakító áramlatokat említsük: a tömegessé vált nemzeti érzület és a nemzetállami lét által gerjesztett nacionalizmus, a szabadelvűség eszmekeőre, a társadalmi emancipáció és igazságosságot ígérő szocializmus, az érték- és hagyományőrző konzervativizmus, és persze a faji felsőbbrendűség doktrínája is. A 20. század nagy „titka”, hogy – hol durva erőszakkal, hol békés „igehirdetéssel” – megkísérelte valóra váltani e jövő-víziókat. Jobbára azonban inkább az erőszak és a vele járó voluntarizmus bővölte el a tömegeket mozgató politikai vezérkarokat.

A várakozásteli és bizakodó *közhangulat* azonban egyetemes volt: Európa-szerte uralta az elméket. Hatása még az új évezred nyitányára is áthúzódott. A kiskamasz Karinthy mohó kíváncsisággal és lelkesült reményekkel üdvözli naplójában a beköszöntő új évszázadot.

A reformkor óta hazánkban is visszhangzott a „jobb kor”, a „Lesz még egyszer ünnep...” eljövételének bizonyosságába és a „világszabadság” felvirradásába vetett hit hangütése. A garanciákat is máig érvényes módon megfogalmazták: a bőség kosarának javaiból, a jog asztalának védelméből s a szellem napvilága sugaraiból „mind egyaránt” részesedjék. Jókai írja a „Jövő század regényét”; a századvég tele bizakodással. Csehov hősei arról ábrándoznak, hogy „...a földön lassanként mindennek meg kell változnia... új, boldog élet támad”. A „Moszkvába” – az ígéret földjére – vágyakozó nővérek, akárcsak oly sok kortársuk, ezzel vigasztalják magukat: „... a mi szenvedésünk örömmé változik azokban, akik utánunk következnek, boldogság és békesség uralkodik a földön...”.

Az új ezredforduló táján kitűnt: a 20. század fokozatosan megfosztotta varázsától és felmorzsolta elődje minden jövőlátomását. Maga a jövő is arcot váltott: ígéretekké és esélyekké teli, kecsegtető és „emberbarát” vízióból egyre inkább bizonytalan körvonalú, olykor egyenesen fenyegető és sokkoló látvánnyá vált.

A messianisztikus „jövő-romantika” napjainkra elveszítette minden varázsát; fenyegető árnyak növekednek a látóhatáron; egyre-másra születnek a „*katasztrófa-forgatókönyvek*”. Az ember egyre zavartabban és tanácstalanabban toporog a mind kevésbé belátható jövő küszöbén. Pedig sokféle csábítás verseng azért,

hogy a „ragyogó jövő” bizonyossága helyén támadt úrt betöltse benne. Hol a *fogyasztói hisztéria* carpe diem hedonizmusa vonja bűvkörébe, és ítéli „örök jelen idejűségre”. Hol a transzcendencia vagy a neospiritualitás távlatai által sugalmazott *biztonságérzet* vágya vezérli. Rosszabb esetben meglegszik az ezotéria által felkínált valláspótlékokkal. Máskor a látványos *tudományos és technikai-műszaki haladás* csodái, a globális „világfalu” létrejöttének fejleményei vagy a „science fiction” képzelőerőt tornáztató mutatványai kötik le figyelmét.

Mindeközben azonban a korábbi poétikus és érzelmegazdag jövőlátomások helyét fokozatosan átvette a szikár és szakszerű, akadémikus *jövő kutatás*: a prognosztika és futurológia. Pontosabban szólva inkább azok mellé növekedett. Ilyenformán – jóllehet váltakozó hangsúlyokkal és eltérő közönséggel – párhuzamosan futnak, olykor ügyet sem vetvén egymásra. A jóslás és jövőbelátás ősi igényének mai változatai – az asztrológiától a kártyavetésig és a tenyérjóslásig, a titokzatos jelekbe vetett hiedelmekig – ugyancsak jó egészségnek örvendenek.

Úgy látszik, hogy a jövőre irányuló *kíváncsiság* és a jövőben való mélységes *személyes érdekelttség* háttérében nagy erejű indíték húzódik meg. Ez a késztetés akkor is működik, ha kultúráktól és egyéni sajátosságoktól függően rendkívül sokféle alakban nyilvánulhat meg. A jóslás és jövendőmondás kultúrhistoriájának nyomon követése érdekes történelmi kirándulásokra adhatna alkalmat. Ezúttal azonban nem indulhatunk el ezekre.

Paradox tény, hogy a jövőt fürkésző kíváncsiság akkor is erősödhet, ha a belátható időtávban szaporodnak a fenyegető jelek. Sőt, amint látni fogjuk, a világosan kirajzolódó *fenyegetés borzongása* éppenséggel felerősítheti a hozzátapadást a riasztó és félelmet keltő jelenségekhez.

A közelmúltban látott napvilágot egy Bán László szerkesztette interjúkötet (*Száz év múlva*), amely csaknem kéttucatnyi kiváló hazai értelmiségi szakember hosszú távú jövőképzeteit tartalmazza. S bár mindegyikük megkísérli a várható fejlemények érdemleges latolgatását, a feladatot illető kételyeiket sem rejtik véka alá. Így vagy úgy, csaknem mindegyik nyilatkozó szkeptikus a vállalkozás realitását illetően. Van, aki „kiszámíthatatlanabb, és ezáltal veszélyesebb” világról beszél (Csányi Vilmos). „Minden másképpen alakult, mint hittük” – véli Vámos Tibor.

A jóslás nem lehetséges; „nem vagyunk proféták” (Vekerdy Tamás). E fenntartások ellenére a megkérdozettek számos alapvető folyamat várható tendenciáit elővételezik, és pedig igen gyakran avatott szakszerűséggel. Egyik-másik gondolatukra még visszatérünk.

Mi is történt hát a jövőhöz fűződő viszonyunkkal? Hogyan és miért vált súlyosan problematikussá a felhőtlenül optimista jövőlátomás: a „ragyogó jövő” képzete?

Ámbár tüstént hozzá kell fűznünk: ez a látomás sohasem volt egyeduralkodó. Legfeljebb *uralkodó korszellemnek* vélhetjük. De ennek mindig is kísérője és kísérője volt az a mentalitás, amelyet Németh László Madách Tragédiája kapcsán „heroikus pesszimizmus”-nak nevezett. Petőfi felhevült látomása és Madách rezignációja egyaránt érvényes pszichológiai igazságot fejez ki. De hogy melyik válik közérzülétté, s ebbéli minőségében miképpen telepszik meg a tömeges tudatban, az már a korviszonyokon és a kor kínálta távlatokon múlik.

Ember az időben

Nem mindig eszmélünk rá annak roppant jelentőségére, hogy az ember *személyes és társadalmi időben* élő lény. A jelen különös képződmény. Szakadatlanul a múltba hull, s egyidejűleg szüntelenül jövővé válik. Az ember az egyetlen élőlény, amely tudatában van (vagy mindig tudatára ébredhet) egyéni léte elkerülhetetlen végességének: személyes létezése időbeli határoltságának. Ám egyúttal arra is képes, hogy önmagát valaminő közös (családi-rokoni, törzsi, nemzeti-etnikai) múltból eredeztesse, s annak hátterén, azzal azonosulva szemlélje egyedi-egyszeri biográfiáját. Képzelőereje lehetővé teszi azt is, hogy a jövő lehetőségmezejének perspektívájában gondolja el életútját vagy annak epizódjait. Mindezzel együtt láncszem, esetleges epizód – bár teljességgel sohasem ismétlődő epizód – az emberi nem történetében („nembeli lény”). A *létezés időbelisége* (reflektálva és reflektálatlanul) az emberi létmód antropológiai alapjellegzetességeihez tartozik. A múlt a „mi volt valójában” (s benne a „ki és milyen voltam én?”) birodalma, míg a jövő a „mi lehet?” („mivé válhatok én?”) esélyeinek tartománya. Mindkettő megismerésére – *valóságismeretre és önismeretre* – hatalmas erők ösztönöznek.

Az eredet, a leszármazás, a „honnan jöttünk?” az egyéneket és a társadalmi közösségeket egyaránt hevesen foglalkoztatja. Ebből táplálkozik a családtörténeti érdeklődés (családfakutatás) és nemzeti *eredetmitológiák* becse és közösségteremtő, identitásképző funkciója (hun–magyar rokonság, dákó–román kontinuitás, Szvatopluk birodalmának öröklése, Rigómező szakralizálása a szerb hagyományban). Az antikvitásban gyökerezik az a hiedelem, hogy a múlt paradigmatis értékű a jelen számára, s belejátszik annak alakulásába. („Historia est magistra vitae.”)

Az egyéni létezés szűkre szabott idejét a múlt és jövő fogja közre; az egyén számára mindkettő alapvető fontosságú orientációs támpont és kontextusalkotó keret. Ezért beszél Heidegger (1989, 584) „a jelennek a jövőben és a voltságban gyökerezése”-ről, s arról, hogy a jelenvaló lét „elsődleges lehet” (id. mű, 282), vagyis „önmagát előző lét” (id. mű, 348). A képzelőerő és az emlékezet adománya teszi lehetővé az ember számára, hogy ezeket a közvetlenül nem észlelhető virtuális valóságokat gondolatilag és tapasztalatilag értelmezni tudja. Így képes lehet arra is, hogy kapcsolatba vonja őket személyes élettörténetével, önbecsülésével.

A biográfiai múlt az önigazoló érvek és élmények forrása. A jövő viszont a célok, vágyak és remények birodalma; benne az egyéni és a kollektív mozzanatok sajátos mintázatban fonódhatnak össze. Valamely személyes sorsban mindig benne rejtezik egy-egy emberi kollektívum vagy társadalmi kategória éppen érvényes létmódja is. Általa is megvalósul, miképpen lehet és kell hitelesen magyarnak, férfinak és nőnek, értelmiséginek, fiatalnak és idősenek, tekintélyesnek és becsületesnek lenni. Kétségtelen tehát, hogy az idő „a létmegértés horizontja” (id. mű, 108).

Az időélmény magva a jövő nyitottságának tapasztalása, vagyis a lehetséges szakadatlan létrejövése. A jelen nyílt és rejtett esélyek és lehetőségek „raktára”. Ezért mondja Heidegger: „Az *eredendő és tulajdonképpeni időbeliség elsődleges*

fenoménje a jövő." (id. mű, 542. A szerző kiemelése) Vagyis a tulajdonképpeni időbeliség a tulajdonképpeni jövőből jön létre. A jövő kitüntetésének mélyén egzisztenciális érdekek és motívumok működnek, nevezetesen: a „mi lesz (lehet) velem?” és a „mi lesz utánam?” drámai dilemmája. E kettő korántsem azonos; az előbbi „hőse” az *én*, az utóbbié a *mi*. Az azonosulásképtelen, következetes individualistát ez utóbbi kérdés valójában nem is érdekli; a jövő ott végződik, ahol személyes élete véget ér.

A „mi lesz utánam?” felett töprengőket mindig valamilyen kollektív szubjektum sorsa és jövője foglalkoztatja, legyen bár szó családról, nemzetről, vagy akár az emberiségről. S itt már a tudatos jövőtervezés forrásvidékén járunk.

Az ember arra ítélt lény, hogy intelligenciája és képzelőereje révén képes legyen meghaladni mindenkori létformáit, s gondolatilag megalkotni azok tökéletesnek vélt eszményi változatait. Erre az a körülmény is ösztönözhetette, hogy a hozzáférhető történelem tanúsága szerint mindeddig nem élhetett olyan társadalomban, amely minden tagjának megelégedésére szolgálhatott. Ezért hol egykor volt „aranykort”, ártatlan természeti állapotot („őskommunizmust”) fantáziált, hol meg eljövendő „tökéletes és boldog” társadalom képét dédelgette. Nem ismerünk olyan társadalmat és történelmi emlékezetet, amely ne őrizné az eszményi társadalom, a „földi paradicsom” képzetét. Morus Tamás, megírván az *Utópiát*, pusztán nevet adott a semmi által nem korlátozott, *szabad jövőtervezésnek*. A messianisztikus ábrándozás és a valóságban gyökerező lehetőségelemzés azonban korántsem azonosítható.

Az *utópia léte* arra is utal, hogy a „mi lesz utánam?” kérdése természetes módon kettéágazik. Az egyik ág megőrzi evilági, szekuláris jellegét, s megmarad a tágran értelmezett társadalmi tervezés keretei között. A másik ág a *transzcendencia* irányába tágítja ki az ember látóhatárát, s ennek megfelelő hitrendszernek erőforrásaihoz folyamodik. Egyebek közt azért is, mert bizalmatlan az evilági üdvtanokkal szemben. A két ág érintkezési pontjain ugyanis könnyűszerrel kialakulnak szekuláris messianizmusok és evilági üdvtörténelmi elbeszélések. A 20. század története bővelkedett az efféle hibridizációkban, főképpen a *messianizmus* és az *erőszak* frigyének veszedelmes kalandjaiban.

A „jövősokk”

1970-ben látott napvilágot Alvin Toffler amerikai szociológus *Jövősokk* („Future Shock”) című munkája, amely annak idején – a 70-es évek első felében – széles körű visszhangot támasztott. A szerző valamiképpen ráérezett a korhangulatra. A művet számos nyelvre lefordították; egymást követték az új és új kiadások. Még 1994-ben is puha fedelű tömegkiadásban jelent meg. Orson Welles már 1972-ben dokumentumfilmet rendezett a témáról.

A könyv alapeszméje abban foglalható össze, hogy az agrár- és ipari forradalom után az emberiség a *posztindusztriális korba* lépett. Ennek alapvonása pedig ez: „túl-ságosan sok változás zajlik le rendkívül rövid idő alatt”. Ezekhez az ember csak igen nehezen vagy egyáltalán nem tud alkalmazkodni. A változás az a folyamat, amelynek révén a „jövő megszállja a jelen”. Ilyen viszonyok közepette állandósul az át- és

újratanulás kötelezettsége s általában a tanulóképesség szüntelen karbantartása. Ennek folyományaként válik a tudás „a legdemokratikusabb hatalomforrássá”.

Ugyancsak 1970-ben jelent meg a frankfurti iskola vonzaskörében működő Ossip Flechtheim *Futurologie. Der Kampf um die Zukunft* című műve. Divatba hozván a „*futurologia*” szót, nevet adott a gyerekeknek. Időközben számos szinonimája született: jövőkutató, prognosztika, forgatókönyvgyártás, anticipatív modellezés, távlati tervezés, rendszerfejlesztés, analóg modellkészítés. Használatos maradt az utópia és a disztópia terminus is.

Mindebben a „korszellem” és a tömeges korhangulat csapódott le. Egyaránt táplálta őket a kibontakozó *globalizáció* és az általa serkentett felgyorsult változási ütem, valamint a horizonton kirajzolódó „*ezredvégi varázs*”: az ezredfordulói várakozás. Számos vállalkozás tükrözte ezt. 1967-ben Oslóban lezajlik a „*Mankind 2000*” („*Emberiség 2000*”) elnevezésű konferencia. Egy évvel később (1968) megalakul a jövőtervezéssel foglalkozó nevezetes Római Klub. 1972-ben elkészül a számítógépes „*Meadows-világmodell*” a „*növekedés határaitól*”. A jövőkutató egyetemi diszciplína lesz; kutatócsoportok és nagy kutatóközpontok (Rand Corporation) fürkészik a jövő körvonalait. Áradnak a témába vágó közlemények. Mindezzel párhuzamosan virágzik a tudományos-fantasztikus irodalom; Verne és Huxley példáját számos neves szerző követi. Divatos lesz az antiutópia (Orwell, Platonov, Bulgakov).

Időközben átestünk az ezredfordulón. Ám nem történt semmi rendkívüli és látványos fordulat, hacsak nem ruházunk fel szimbolikus jelentéssel bizonyos eseményeket, mint a két torony lerombolása, Csernobil, a Holdra szállás, netán az emberi genom megfejtése vagy a Szovjetunió összeomlása. De mintha mind erősebb lenne a nyugtalanító ráeszmélés: valamiképpen *történelmi fordulóponton* élünk. Mindegyre újabb határokat lépünk át, s egyre kevésbé látjuk az új ösvényeket és az új mezsgyéket. A 20. század súlyos öröksége is jórészt megemésztetlenül nehezedik ránk.

Az új *világrend* beköszöntét emblematikus címszavak jelzik, mint a „*világfalu*” eljövételét ígérő informatikai-kommunikációs forradalom, a klímaváltozás, a demográfiai robbanás, a „*tudástársadalom*” térhódítása, a biológiai folyamatok közöttük a génállomány manipulálása, a nyersanyag- és energiaforrások kimerülése, a megapoliszok „*kívülről vezérelt*” tömegének fogyasztói lázongása, a szexuális forradalom és a családi alakváltozások következményei. A modernizáció előtti világállapot a *maradandóság* jegyében létezett; nem támasztott kétséget, hogy a létező egyúttal az eljövendő képmása is. A természetes konzervativizmus – akár a folytonos ismétlődés, akár a ciklikusság, az „*örök visszatérés*” alakjában – az élet alaptónusa volt.

Nyugodt bizalom övezte az elődök teljesítmény- és életstratégiáit. Még a nem távoli múltban is jellemző volt, hogy egymást követő három nemzedék tagjai (nagyapák – apák – gyerekek) közel álltak egymáshoz, ezért az idősebbek érvényes viselkedési mintákat képviselhettek. A *mintaadás* feltételezte a szerves és a minta elfogadására érdemesítő tekintély meghatározott mértékét. Napjaink felé közeledve, a generációs kapcsolatokban megnőtt a kölcsönösség. Kosztolányi regényeinek diákhősei még szüleik hosszú nadrágjába öltöznek, és sétatálcájuk-

kal vonulgatnak a korzón. Később a szülők öltöztek gyermekeik farmernadrágjába és egyéb „szerelésébe”. Manapság pedig jórészt tőlük tanulják a számítógép és a különféle technikai „ketyerek” használatát.

Az új világállapot alapvető és jellemző életérzése az *ideiglenesség*, a *bizonytalanság* és *átmenetiség*: a divat logikája. Szinte minden csak ideig-óráig érvényes; minden szüntelen változásban van. Nem csupán a felmenők élettapasztalata és életvezetési mintája veszt el érvényét, hanem magának az egyénnek a tegnapi tudása és tapasztalata is devalválódik. Soha ekkora különbség nem volt az egymás nyomába lépő nemzedékek tagjainak élményvilága között. Ezért azután érintkezésük is egyre zaklatottabb, konfliktustelibb. És nem is csupán az SMS-beszédmód „ösnyelvi” primitívsége okán...

Az idősebbek elveszítik jogukat arra, hogy saját ifjúkoruk tapasztalataira hivatkozzanak. Hiszen sarjaik mindig ellenükre vethetik: „te sohasem voltál úgy és olyan viszonyok között fiatal, mint a mi generációnk”. S bizonyos értelemben igazuk is lesz. Aligha véletlen, hogy e korszak leleménye a „gyorsuló idő” felfedezése. Pedig csupán arról van szó, hogy egyetlen életnyi időtartam alatt korábban sohasem látott mértékben megnő a mindennapi létezés különböző síkjain zajló változások tömege. Nem az idő gyorsul, hanem a változások üteme. S ha ez rendszerváltások képében a politikai-hatalmi szférára is kiterjed, még bonyolultabb (és még megterhelőbb) lesz a helyzet.

A jövő feletti gondolkodás két lehetséges alapmintáját már az újkor hajnalán megteremtette az utópista képzelőerő. Bacon *Új Atlantiszában* (1624) a tudományos és technikai-műszaki haladás szolgálatára összpontosítják erőiket Bensalem szigetén a Salamon Házában buzgólkodó tudósok. Morus *Utópiájának* (1516) célja viszont az eszményi társadalom, a harmonikus emberi együttélés tervrajzának megszerkesztése. A tudományos-technikai, illetve a társadalmi jövőtervezés azóta is hol külön vágányon fut, hol összetalálkozik, és kölcsönösen befolyásolja egymást. Már Bacon is abban reménykedett, hogy a tudományos ihlet jegyében fogant emberi viszonylatokat is a „nagylelkűség és felvilágosultság, méltóság és kiválóság, könyörület és közösségi szellem” fogja jellemezni. A remény azóta sem teljesült, de talán nem is halt meg. Mindenesetre a kétfajta utópia egykori hangsúlyai ma is fellelhetők, és kapcsolódásaik sajátos prognózismintázatokat hoznak létre.

Az idő pszichológiája

Mivel az *ember és az idő* viszonyát keresztül-kasul átszövik pszichológiai mozzanatok, némileg különös, hogy a pszichológiai kutatás viszonylag későn terjesztette ki figyelmét az idevágó kérdések tanulmányozására. Olykor el is neveztek az időt a pszichológia „*elvesztett dimenziójának*”. Egyebek közt azért is, mivel a többi érzékleti modalitással szemben az időnek nincs sajátos érzékszerve. Az idegrendszer azonban működtet „biológiai órát”, mint a napszaki ébrenléti-alvási vagy étkezési rend. Arra is képes, hogy felismerje a ritmikus eseményeket, és megbecsülje az időtartamokat.

Az *időészlelés* és az *időbecslés* – nem elhanyagolható előzmények ellenére – jószerivel csak a múlt század 30-as éveitől kezdve vált önálló kutatási témává. Ebben

Piaget és Fraisse munkássága játszott úttörő szerepet. A kutatás hamarosan kilépett az észlelépszichológia szűkösebb határai közül, s mindinkább a társadalom- és személyiség-lélektan, és azon belül is a *tipológiai* és az *attitűdinális jellemzők* vizsgálatához kapcsolódott, mint amilyen az egyéni időperspektíva (vagy jövőorientáció) és összefüggése a teljesítmény- és viselkedésmutatókkal. Olyan kiemelkedő alak nyitja az e területen munkálkodók sorát, mint Kurt Lewin. Az időészlelés és időbecslés (időtartam és ritmus) ezúttal kívül esik érdeklődésünk határain.

Az *időperspektíva és jövőorientáció* elsősorban a személyiségfejlődés és a sikeres szocializáció, különösképpen a teljesítményhatékonyság, a sikeresség, valamint az erkölcsi érettség nézőpontjából keltette fel a kutatók (és a nevelők) figyelmét. Az időorientáció az egyén célképzeteiben – vagyis személyes perspektíváinak változatosságában és időbeli tágasságában – tárulkozik fel. A jövőre irányuló általános orientáció mértékét ez a kézzelfogható, viselkedésszervező jövőtávlat szabja meg. A korviszonyok kedvezhetnek az egyéni időperspektívák kidolgozásának, vagy éppenséggel kereszttezhetik azt, de nem érvényesülnek fatális kényszerűséggel. Az egyén mindig *tudatos és aktív alanya* személyes időgazdálkodásának: időperspektívája alakításának.

Lewin az elsők között kapcsolta össze az egyén erkölcsi érettségének állapotát jövőképzeteinek (időperspektívájának) távlatával és minőségével. Az 1942-ben írott *Időperspektíva és morál* című tanulmányában megállapítja: „A pozitív időperspektíva, amely valóban értékes célok felé mutat, a magas erkölcsi szint alapvető eleme.” (Lewin, 1975, 244) Majd magyarázatként hozzáfűzi: „A morál megkívánja azt, hogy az aktuális helyzeten túlmutató célokat tűzzünk ki, és hogy olyan cselekvésekkel törekedjünk a távoli célok elérésére, amelyeket reálisan tűzünk ki...” (id. mű, 245)

Különös egybecsendülés, hogy jó évtizeddel korábban egy manapság kevésbé emlegetett, sőt „kompromittálódni” látszó pedagógus, Makarenko egész nevelésfelfogásának alapjává tette az egyéni és közösségi távlatok (a „perspektivikus vonalak”) kiépítését és összhangjuk megteremtését: a „holnapi nap örömét”. Mint írta: „A közösséget helyesen nevelni annyit jelent, mint körülvenni a perspektivikus képzetek bonyolult láncolatával, napról napra ébren tartani a közösségben a holnapi nap örömteli képeit, amelyek magasra emelik az embert, és örömmel töltik meg mai napját is.” (Makarenko, 1984, 472).

A hajdan ugyancsak kanonizált Pavlov, aki ritkán lépett ki a természettudomány tömör és szigorúan pontos nyelvi világából, egyik szokásos szerdai laboratóriumi beszélgetésén ihletett szavakkal ecsetelte egy – az embernél kialakuló – „*célreflex*” jelentőségét. A mindegyre célokat követő emberi viselkedés tapasztalata ugyanis kialakíthat egy általánossá vált *célkövető szükségletet* („*célreflexet*”), amely általános és nem specifikus célelérő (teleologikus) motívumként működhet. A belső harmónia és a szabadság szubjektív élménye azon múlik, hogy ez a szükségleterejű készletés vajon kielégülhet-e. „Csak annak az élete szép és erős, aki egész életében állandóan elérhető, de soha el nem ért célok felé törekszik, vagy pedig nem csökkenő lendülettel halad egyik céltől a másik felé.” (Pavlov, 1951, 199)

Az egyéni és kollektív jövőorientáció lehetséges típusai, valamint azok erkölcsi és viselkedéses következményei a kutatások fontos irányát alkotják. Így szoros összefüggést találtak az *időperspektíva* és a *teljesítménymotiváció* működése között.

Zimbardo és munkatársai (Zimbardo, Boyd, 2008) az utóbbi időben a jövőorientáció serdülőkori áttrendeződését – az időtáv meghosszabbodását és az orientáció tagoltabbá válását – vizsgálták. Azonosítottak és jellemeztek bizonyos – egyébként kézenfekvő – személyiség típusokat, mint a múlt-, jelen- és jövőorientált mentalitás. Gyakran folyamodnak poláris szembeállításokhoz, mint például a „jelenorientált hedonista” és a „jövőorientált célvezérelt” szembevetése. A korai felismerésekkel egybehangzóan megállapítják, hogy a hosszú távú időperspektíva rendre nagyobb mértékű gyakorlatias-tárgyi hatékonysággal, világosabb és kialakultabb jövőképzetekkel és érettebb erkölcsi érzékkel jár együtt.

A nosztalgikus és lefegyverző *múltorientáció*, valamint a fogyasztói hedonizmust tápláló, azonnali örömeket hajszoló *jelenorientáció* minden lényeges tekintetben hátrányosabb. Persze ne feledjük: valójában nem léteznek tiszta típusok. A személyes élményben a múlt, jelen és jövő egyaránt jelen van; nem szigetelhetők el egymástól. Kontextusuk is helyzetről helyzetre változhat. A jövőorientáció csupán mint meghatározott viselkedéstendencia, döntési és választási hajlam (preferencia) jellemezheti az egyént. Semmiképpen sem tekinthető azonban feltétlen és gépies besorolási kategóriának. Hiszen tudjuk: minden ember „egyedüli példány”. Ezt pedig sohasem meríthetik ki maradéktalanul az általános kategóriák és típusok.

A jövőorientáció alanya szükségképpen az egyén; mindig csak valakinek a jövőjéről és jövőképzetéről beszélhetünk. De bonyolultabb a helyzet a jövőorientáció tárgyával és *vonakoztatási keretével*. Hiszen a személyes-biográfiai jövő (az én jövőm) mellett – mint már utaltunk rá – létezik kollektív, történelmi, sőt kozmikus (lásd a Tragédia eszkimó színet) jövő is. Ennek megfelelően eltérő az *időperspektíva „mértékessége”*, vagyis látóhatárának tágassága. Ezért joggal beszélhetünk *én-vonakozású* (én-alanyú) és *mi-vonakozású* (mi-alanyú) jövőtávlatról. Képzelőerőnk leginkább a személyes-biográfiai jövő foglalkoztatja. Ehhez tapadnak leginkább kézzelfogható konkrét célok és vágyak, élettervek és elővételezhető képzetek, társas várakozások. Ami túllép az egyéni életciklus határain, az vagy a társas hálózat érzelmi kötelékeinek fonálán, vagy pedig a *kategoriális azonosulásaink* révén válik a jövőorientáció tartalmává.

A társadalom *generációs szerkezete* valamiképpen kapcsolatban áll a benne hullámzó jövőképzetekkel; a különböző generációk szükségképpen különböző mértékű fogékonyságot mutatnak a jövő iránt. Egy előregedő társadalom közérzlete hajlamosabb lesz a nosztalgikus múltidézésre. A fiatal generáció a dolog természeténél fogva a jövő nyitottságára lesz fogékony. Minden nemzedék a számára még kínáló *életidő* arányában fordítja tekintetét a jövő felé, s ennek mértékében lesz érdekelt a várható fejleményekben. A nemzedéki tagoltságot átmetező azonosulások enyhíthetik a generációs feszültségeket, de nem tüntethetik el őket.

Petőfi pontosan fogalmazott:

„Szép reményink hajnalcsillagánál
A jövendő tündérvölgy gyanánt áll;
S csak midőn a tömkelegbe lépünk;
Venni észre gyászos tévedésünk.”

(Távolból)

A Petőfinél kevésbé jelentékeny költő, Kisfaludy Sándor még találóbban foglalta rímbe az ifjú nemzedék és a jövő viszonyát:

*„A jövőndő reményein
Csügg a kényes ifjuság!
A jelenlét örömein
Száguldva csak általvág”*
(Boldog szerelem)

De – mint szinte mindenkor – ezúttal is megszólalt a rezignált bölcsesség hangja. Berzsenyi komorabb tónusa a „carpe diem” antik életfilozófiájára oktatta ifjú kortársait:

*„Holnappal ne törődj, messze ne álmodozz.
Légy víg, légy te okos; míg lehet, élj s örülj.”*
(Horác)

Íme, a költők már régtől fogva ismerték a jövőorientáció két alapváltozatát: a „jövőndő reményein csüggő” bizakodást, illetve a „messze ne álmodozz” kételyteli óvatosságát. Manapság azonban „tudományosabban” vizsgáljuk és írjuk le őket; jelenorientált és jövőorientált típusokról szólunk. Az idő kezelésének nyelvezete valamiképpen csábít a metaforikus beszédmódra és a jelzők halmozására, a megszemélyesítésre. Meglehet, ezzel is magyarázható, hogy az irodalom művelői oly heves érdeklődésükkel tüntetik ki, s nem is csupán Proust vagy Thomas Mann.

A jövő „kompromittálódása”

A jövő izgató-nyugtalanító varázsa a 20. század folyamán több irányból is alig gyógyítható sebeket kapott. A század totalitárius rendszerei különös módon „kompromittálták” a jövő eszméjét. Tekintet nélkül most – egyébként nem elhanyagolható közös és eltérő vonásaikra – különös *ideologikus jövőkultuszt* űztek. A „fényes jövő”, a „ragyogó jövő” s a jövő mint szent cél képzete és ezek mesianisztikus és mitologikus kultiválása egyszerre szolgálta a jelen nyavalyáinak *elkendőzését* és a *tömegfanatizálási* szándékokat. E *funkciók* tekintetében elhanyagolható volt a különbség arra nézve, hogy a jövő vajon a világalomra hivatott „uralkodó faj” vagy az evilági üdvtan megvalósítására rendelt „uralkodó osztály” jövőndőjét elővételezi-e. A jövővel való demagóg visszaélés személetes példabeszéde ama nevezetes „aranytojást tojó tyúk”-ról szólt, amelyet épp e jövő érdekében nem volt szabad behegurgya módon levágni, bármennyire fáj is rá a fogunk. A *Kabaré* című filmben az ifjú – illően szőke és kékszemű – náci büszkén énekl: „Tomorrow belongs to me.” Emitt pedig hiteles pátozzsal daloltuk: „Holnapra megforgatjuk az egész világot.”

A „szocializmus-kommunizmus” mint elvont társadalmi eszmény sohasem konkretizálódott kellőképpen. Ezért szőrszálhasogató, skolasztikus vitáknak csakúgy ürügye lehetett, mint merőben különböző – gyakran egymást kizáró –

értelmezéseknek. Emlékezetes, kicsoda polémiák zajlottak az affajta terminusok körül, mint a „szocializmus alapjai”, „fejlett szocializmus”, a „kommunizmus első foka”, „érett szocializmus” és a többiek.

Mindemellett a jövő kultusza várakozásokat és reményeket is keltett. Istápolta a személyes becsvágyakat, hozzájárult a társadalom bizonyos csoportjaiban a kollektív „mi-tudat” – s ezáltal az identitás – alakításához. Majakovszkij bizonyára őszintén büszkélkedett piros útlevelével: „Nézzétek és irigyeljétek, én a Szovjetunió polgára vagyok!” Manapság persze már tudjuk: nem volt sok ok az irigykedésre.

A jövő ködfüggőnye alkalmas volt arra is, hogy elrejtse a mindenkori jelen bajait és nyomorúságait. A „de majd más lesz”, „de majd jobb lesz” reménye nagy erőforrás: növeli a tűrőképességet és táplálja a bizakodást. (Illyés oroszországi útikönyve alkalmasan szemlélteti mindezt.) Európa elmaradottabb keleti tájain volt is mit elkendőzni, kiváltképpen akkor, ha a térség államai azt a benyomást akarták kelteni, hogy az emberi haladás élvonalában menetelnek.

A *jövő romantikája* a jelen igazolása és vigasza lett. Ez volt a „szocialista realista” irodalom védjegye. Az embert és viszonyait nem úgy kell ábrázolni, amilyenek a valóságban, hanem amilyeneknek lenniük kell(ene). Ezért tenyészett oly bőségesen a „szocialista idill”; maga a jövő is idillikusnak tűnt fel. Hiszen oly meggyőzőnek látszott az írói feladat, melyet Veres Péter igazán érzékletes szavakkal fogalmazott meg: „*Úgy kell ábrázolni az embert, ahogyan jön a tegnaptól, és megyen a holnapba.*”

Az idők múltával, az „utolérni és túlszárnyalni” új és új kudarcai nyomán a korai évek hiteles és világszerte sokakat magával ragadó *jövőkultusza, újrakezdési pátosza* kiszikkadt és megvénült. Üres nyelvi fordulattá, pusztá rítussá változott; elvesztette tartalmát, csak imamalomként pörgették, vagy bennfentesek nyelvjátékoként éltek vele. A megmaradt „hűségesek” új leckéket tanulnak, vagy visszahátráltak a közelebbiről nem definiált utópisztikus reménykedés álláspontjára: elvont hitvallására. Felettből jellemző, hogy a rendszerváltások pillanataiban ez a kiürült nyelvi rítus az egész régióban érvényét veszítette, s hol megbélyegzés, hol nosztalgikus emlékidézés, majd mindinkább tökéletes mellőzés és felejtés tárgya lett.

A *szocialista eszmekör* az európai szellem mélyebbre gyökerezett, többarcú, s ezért folytatható hagyománya. Ez a legkevésbé sem mondható el a fajelméletéről és annak jövővíziójáról: az uralkodásra rendelt faj és a fajok közti értékhierarchia gondolatáról. Európa (és a világ) keserves áron megtapasztalta, mivel jár az, ha egy nemzet a világ fölé emeli magát, és minden tagja – legyen bár minden egyéb tekintetben „szegénylegény” – az uralkodó faj „helytartójának” tekinti magát. S a tetejében még fegyver is van a markában! A tanulságok minden olyan helyzetre érvényesek, ahol és amikor a *nemzeti-faji szupremáciát* érvényesíteni kívánó törekvésekkel találjuk szemben magunkat. Bár ez az eszme is Európában született, de aligha sorolható a folytatásra érdemes és jövőképes hagyományok közé.

A tények arra utalnak, hogy a *jövőmanipulációval* bővülő eszmék és mozgalmak napjainkra megroppantak. De ne legyünk elbizakodottak: ha a körülmények kezükre játszanak, ismét erőre kaphatnak és beépülhetnek a *modern tömegpoli-*

tika fegyvertárába. Hogy erről meggyőződhesünk, elegendő körbepillantani honunkban és a világban. Bizonyosnak látszik azonban, hogy az evilági eszményi társadalomról szótt messianisztikus remények hitelüket veszítették. Még az olyan kevésbé radikális változatuk is, mint a „jóléti társadalom”. Korunk embere „áthangszerelte” jövőképét és a hozzáfűzött várakozásait-reményeit. Mintha a közügyekben érdekelt ember a fogyasztó ember szemével tekintene szét a világban és pillantana a jövőbe. A varázsát elvesztett jövő után *úr támadt*.

A jövő mint a fogyasztás birodalma

Az így támadt légüres térbe robbant be a *fogyasztói expanzió* mindegyre új és új művi (ti. tárgya által támasztott) szükségleteket (kváziszükségleteket) gerjesztő hulláma. Ennek eszköze a reklám és a divat. A dolog fonáksága az, hogy ezek a művi szükségletek éppoly intenzív hiányérzetet szülhetnek, mint az organikus szükségletek. A viharos gazdasági változások rejtett rugója, hogy a termelőapparátus mind nagyobb tömegben állítja elő a fogyasztás javait és szolgáltatásait, s érzékletesen felmutatván őket, egyúttal a birtoklásukra (használatukra) irányuló *szükségérzést* is előállítja. S ha ez nem sikerül, tömegesen szüli a rossz közérzetet és a frusztrációt: a társadalmi elégedetlenséget. Pedig a piac „bölcs”: a mesterségesen teremtett szükségleteket egyaránt ki lehet elégíteni Pierre Cardin vagy Coco Chanel és a „kínai piac” színvonalán és árain.

Manapság a fogyasztási javak és szolgáltatások jelenítik meg a jövő felé vezető, szüntelen dinamikus változásokat: főképpen bennük válik megfoghatóvá a holnapi nap látomása. A szakadatlanul születő *új tárgyak* mellett a már bevezetett tárgyak folytonosan *új alakot* öltenek; minden avul és étvágyat csinál az újnak. A gépkocsi, a maroktelefon, a tévé, a számítógép, az üdülési mód (üdülőhajó), a sporteszköz és maga a sport (Ki hallott régebben a szőrfről, fallabdáról, gördeszkáról, női boxról vagy utcai táncolásról!?) állandóan új és tökéletesebb változatban kínálja magát a fogyasztónak. Minden új készülék teljesítménye oly nagy, hogy birtoklója csak részlegesen tudja értelmesen kihasználni. Persze, hogy boldogító tudat, hogy a maroktelefon oly sok funkciót teljesíthet; a tévékészülék 300 csatornát képes fogni, és az autó végsebessége 250 km/h! De óvatosan megkérdezhető: mivégre mindez?

Csodálhatjuk – s teljes joggal – az emberi alkotóerő és lelemény teljesítményeit. A fogyasztás világa hovatovább ezek „mozgó múzeuma” lesz. A folyamat bizonyosan elkerülhetetlen, s ma nem tudjuk, vajon elér-e – s ha igen, mikor – a maga elkerülhetetlen határaihoz. Feltehetően akkor, amikor létrejön – legalábbis hozzávetőlegesen – az életfeltételek és a *fogyasztási esélyek globális kiegyenlítődése*. Mert amíg a föld lakóinak nagyobb része alacsonyabb életnívón él, mint az északi félteke népességének alsó rétege, addig nem pusztán a fogyasztás expanziója, hanem súlyosan egyenlőtlen megoszlása okozza a valóban drámai nehézségeket (bevándorlás). Hozzájuk képest a túlfogyasztás és a luxusfogyasztás problémái és ártalmai már ismert társadalmi és pszichológiai tehertételeknek minősíthetők.

Bizonyosra vehető, hogy az eljövendő korok pedagógiájának fontos fejezete szól majd a *fogyasztó neveléséről*. Egyebek közt arról is, hogy az azonnali birtoklás

és élvezethajszolás infantilis örömét hogyan lehet átvezetni az erőfeszítéssel kivívott, időben elodázott, s ezért becses jutalmak vagányaira.

A jövő elbizonytalanodása azzal járt, hogy a közéletet elöntötte egy különös „karbantartó pragmatizmus” szellemisége. Ez nélkülözi a társadalom távlati állapotaira vonatkozó átfogóbb elgondolásokat, s megelégszik az állami-társadalmi gépezet rövid távú működtetésével. Cserébe viszont gyakran él a moralizáló szónokiasság és a „népbarát” boldogítás eszközeivel.

A két világtrendszer közötti hajdani versengés mindkét táborban kiélezte és állandóan napirenden tartotta a kérdést: *melyik képviseli a jövőt?* Ez pedig állandóan a jövő kontextusába emelte még a legapróbb időszerű kérdéseket is. A már jellemzett ideologikus szocialista *jövőkultuszt* a másik tábor *gyakorlatias jövőprogramokkal* igyekezett ellensúlyozni, mint a Hold-program, a rakétaelhárító rendszer, az amerikai életforma és a szabadságjogok sokoldalú felmutatása. A proletárdiktatúra rendjének széthullása és a nemzeti szuverenitások helyreállítása után mindkét egykori táborban – jóllehet nem azonos mértékben – megnőtték a differenciáló és széttartó erők. Itt a rendszerváltást és a kapitalista restaurációt követő gyors társadalmi újrastrukturálódások és újjászerveződő nemzeti-etnikai viszonyok, ott pedig a részleges feszültségek kiéleződése (bevándorlók, neokonzervatív hullám, faji konfliktusok, kiségyházak, életmód-összeütközések, abortuszügyek) vonta magára a közfigyelmet. Ennek következtében a jövő kérdései is elveszítették közvetlen időszerűségüket és *kontextusalkotó erejüket*.

További tényezőként kell számolnunk a *természeti-kozmosz fenyegetések* megjelenésével a közvéleményben. Olykor valóságos pszichózisok hullámanak végig a hírszóró eszközökön. A globalizáció, az űrkutatás és a természettudomány, kivált a biológia forradalma is hozzájárult ahhoz, hogy az ember mindinkább ráeszmélt: maga és társadalma is a természet része. A természetbe ágyazottan létezik, sőt kozmosz távlatokban, végtelen térben és időben kénytelen gondolkodni. Ki van téve előre nem látható és ellenőrzése alá nem vonható hatásoknak és fordulatoknak. A szorongásra és az ént védelmező elhárításra okot adó, fenyegető esélyek témaköre rendkívül változatos. Hagyományos elemeket is foglal magában, amilyen a túlnépesedéstől való félelem, a természeti erőforrások kimerülése felett érzett aggodalom vagy rettegés valamilyen kozmosz katasztrófától: üstökös becsapódásától, özvívztől, világvégétől, földönkívüliek inváziójától. Se szeri, se száma az efféle katasztrófafilmelemek és sci-fi műveknek. (Az E.T. még a derűsek és humanizálók közé tartozott.)

Ezekhez a régebbi keletű riasztó látomásokhoz újak is társultak; tudományos megalapozottságuk merőben különböző értékű. Ezekről már szóltunk, de nem árt újólá felidézni őket. Mindenekelőtt ide sorolhatjuk a legtöbbet tárgyalt klímaváltozást és lehetséges következményeit, továbbá a génmanipuláció előre nem látható fordulatait, a globalizáció kockázatait, a civilizációk háborúját, világméretű és megfékezhetetlen járványokat, a hagyományos kapcsolatok leépülését és a sivár elmagányosodást, közelebbről nem meghatározható kozmosz fenyegetéseket. A tudományos igényű elemzések, miként a már említett *Száz év múlva* című kötet interjúi, a jelenleg megragadható és leírható tények és *tendenciák extrapolálásával* igyekeznek felrajzolni a belátható jövő arculatát. Ez jogos eljárás, hiszen a jövő

csak a mai viszonyokból születhet meg, még akkor is, ha váratlan meglepetésekkel szolgál. Megbízható prognózis csak mindenre kiterjedő, hiteles diagnózison nyugodhat. De bővebben vagyunk a tudományos köntösbe öltöztetett „szcientológiai” vízióknak, ezoterikus hiedelmeknek is, amelyek nem a racionális elemzés, hanem a kinyilatkoztatás logikája szerint működnek. Hadd ne mélyedjünk el e különös tenyészet vizsgálatában; határai szinte átfoghatatlanul tágasak: a szektaegyházaktól az eredetmitológiák hívein át a hivatásos jósökig és jövőbelátókig húzódnak.

Hajlamosak vagyunk rá, hogy azt higgyük: a jövőteremtés legfontosabb – számunkra hozzáférhető – ágense mégis csak az emberi cselekvés. Minden tapasztalatunk azt sugallja, hogy a mindenkori jövő *emberi akciók* eredményeként áll elő. Némi megszorítással ez kétségtelenül igaz. Ugyanis nem mindenre irányul tudatos emberi szándék, ami a jövőben létrejön vagy létrejehet. Minél rövidebb időtávot és minél szűkebb cselekvési teret veszünk tekintetbe, annál *közvetlenebb* a kapcsolat szándék és eredménye között. Nagy bizonyossággal megmondhatom, mi történik velem egy óra múlva vagy másnap.

Am ahogy nő az időtáv, annak arányában csökken a prognosztizálható bizonyosság mértéke. Ábrándozhatok ugyan arról, mi lenne kívánatos számomra és a világ számára évtizedek múltán. Sőt tudományos elemzésekhez is folyamodhatom, de mindezek eredménye csupán több vagy kevesebb *valószínűséggel* ruházható fel. A valószínűség értéke növekszik akkor, ha a szándékok és fantáziálások határozott személyes vagy kollektív célok, cselekvési programok alakját öltik. Egyebekben azonban minden emberi intenció szükségképpen ki van téve a váratlan, előre nem látható, külső forrásból eredő tényezők elővételezhetetlen hatásainak. Így annak is, hogy az ember sohasem képes maradéktalanul átlátni cselekedeteinek „*többlepcsős*” *következményeit*. Ezért oly tömeges jelenség a „nem szándékolt következmény” előfordulása; nevezhetjük ezt akár karsztosodási, akár Csernobil-effektusnak.

A *fenyegetettség* közérzületének kialakulásában és szüntelen táplálásában alig felbecsülhető szerepet játszott és játszik a *globális kép- és hírszórás*, kivált a negatív szenzációkra kihegyezett bulvársajtó. A lokális események, amelyekről nem is olyan régen csak napok múlva szerzett tudomást a világ (ha egyáltalán), mára *világeseményekké* váltak. Az ember a történelem szemtanújává, és ekképpen részesevé lett. „Helyszíni közvetítésben” szemlélhette a háborúkat és forradalmakat, elnökgyilkosságot és a holdbéli sétát, atomkatasztrófákat és terrorista merényleteket. Az ember a „*világfalu*” lakója lett, s valóban a „történelem bizalmasának” vélheti önmagát. A világról alkotott képe azonban zsúfolt, kibogozhatatlan, és éppen ezért roppan felületes: csak jelszószerű sémákkal vagy pusztán érzelmi reakciókkal kezelhető. Mintha különös lélektani gát épülne jelen és jövő közé, amely – mint árvíz idején – megakasztja vagy visszafelé tereli a megtorlódott képzelőerőt.

Jóvátehetetlenül eljárt az idő az olyan jövőképek felett, amelyek azt statikus *állapotként*, nem pedig *dinamikus folyamatként*, szüntelen *létrejövési aktusként* szemléltek. Sokak szemében a jövő képe racionális tervezés eredményeként körvonalazódott; hasonlatos volt az építészmérnök asztalán született pontos tervrajzhoz. Ez a gondolkodásmód valójában az utópista hagyomány öröksége.

Morus, Bacon, Campanella vagy Cabet és Fourier írásai kínos részletezettséggel és képszerű pontossággal írják le az eszményi állam és társadalom berendezkedését: intézményeit, kultúráját és mindennapi életét, beleértve nevelésügyét és tudományos világát is.

Olyan tervrajzok voltak ezek, amelyeket a *spekulatív* elme szerkesztett az eszményinek vélt – vagyis az emberhez méltó és javát szolgáló – társadalomról. Képzeteikben az eszmény – vagyis a jövő képe – a *normatív kívánatosságot*, az emberi vágyakat és az erkölcsi jót egyaránt megtestesítette: az emberiség egyetemes céljának minősült. Elterjesztését kizárólag a meggyőző szó és a példa erejétől remélték; ezért születtek a különféle kommunakísérletek és mozgalmak (Cabet Ikária-mozgalma). A jövőnek mint elérendő célállapotnak az eszméje közvetlenül áthagyományozódott a szocialisztikus eszmekör bolsevik áramlatában. Csak éppen összenőtt az erőszak kultuszával és az erkölcsi relativizmus primitív utilitarizmusával („erkölcsös az, ami hasznos a szocializmus ügyének”). Ennek következményei sújtották utóbb a közismert módon; ennek romjai alól kell feltápaszkodnia a szocialista gondolatnak, ha történelmi hatóerő kíván maradni.

Különös, hogy Madách Tragédiája valójában az új és új eszményi célok és állapotok sorozatos hajótörésének krónikája, mígnem eljutunk a legfőbb tanuláshoz:

„A cél, megszüntette a dicső csatának,
A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja a küzdés maga.”

Meglehet, Lukács György éppen e tanulság miatt nem szívelte Madách művét. A következetes célközpontúság nem szívesen vet számot sem az esetlegességekkel, sem a történelem teleológiájának kétségessé tételével. A jövő nyitottságának és alternativitásának elismerése, vagyis a gépies történelmi determinizmus elutasítása a lényegét illetően közegyetértést élvez, jóllehet a részletekre nézve heves viták zajlanak körötte.

Érdekes körülmény, hogy manapság éppenséggel az *antiutópiák* folyamodnak változatlanul a konkretizált és részletező állapotrajzhoz, mint Huxley *Szép új világa*, Orwell 1984-e, Skinner *Walden Two*-ja vagy a magyar Szathmári Sándor *Kazohiniája*. Az utópia mindig „visszafelé számol”: a kívánatosból indul ki, s annak tükrében szemléli a jelen. A tudományos igényű elemzések fordított úton járnak: a jelen állapotait és tendenciáit igyekeznek meghosszabbítani a jövőbe, mint a Római Klub vagy a Rand Corporation prognosztikai elemzései. Ennek során egyre fontosabbá válik a *kölcsönhatások felderítése* az egyes tendenciák elszigetelt vizsgálatának rovására. A főbb globális folyamatok kipuhatolásában megglehetős egyetértés uralkodik; csaknem mindenki említi az egyre gyorsuló ütemű műszaki-tudományos fejlődést, a medicina és az oktatás új korszakát, a globális informatikai rendszer kiépülését, a heves és megállíthatatlan migrációt, a fogyasztói kínálat exponenciális bővülését, a növekvő szabadidőt és individualizációt, a neokollektivistikus törekvéseket. Jóval kevesebb szó esik e párhuzamosan futó fejlemények *kölcsönhatásairól és integrációjáról*, s azokról a szintetikus fogalmakról, amelyek révén biztonságosabban leírhatjuk mindazt, ami a szemük előtt zajlik.

Az életminőség távlatai

Gyanítható, hogy a jövő felé mutató legfontosabb tendenciák integráló kerete nem valamely átfogó és részletezett társadalomkép lesz, hanem inkább az *életminőség-életmód* kategóriája. Ebben találkoznak össze és alkotnak sajátos mintázatot a társadalmi egyén létének és tevékenységének egyes metszetei: a munkavégző, fogyasztó és szórakozó szubjektum; a közösségi azonosulások alanya; a társuló és társalgó, valamint művelődő ember; az állampolgári erények ilyen vagy olyan letéteményese.

Bár a fogyasztói társadalomban nagy erejű uniformizáló tényezők működnek, bizonyosra vehető, hogy a jövő nem egyetlen, hivatalosan kultivált életviteli minta egyeduralma felé mutat. Sajátos feszültség várható a *globális egyneműsödési* tendenciák, valamint az egyéni *autonómia* és autenticitás megőrzése és kiteljesítése között. Ennek kimenetele egyéni döntéseken múlik; nincs sorsszerűen és eleve megszabva. De alapos okkal feltételezhető, hogy pluralisztikus és demokratikus elvek alapján működő társadalmakban az életminőség-életmód is csak *pluralisztikus változatok* alakjában működhet, tág teret nyitván az egyéni és kollektív kreativitásnak, az ízléseknek és az igényeknek.

Meglehet, hogy e változatos *minták összehívói* – más és más arányban és minőségben összegyűrva – akár azonosak is lehetnek. Sőt, ez a mintázat életkoronként, nemeként, régióként is pluralizálódhat. S hogy mindez miképpen zajlik majd le, arról csak sejtéseink és bizonytalan elővételezéseink lehetnek. Egyebek közt azért is, mert itt szinte korlátlan tér nyílik a találgatás és az újító lelemény az eszközök és az újszerű társulási módok kínálta lehetőségek előtt.

Ha összegezni kívánjuk az eddig mondottak lényegét, leszögezhetjük: nem tudjuk pontosan, milyen lesz a belátható jövő, csupán a jelenből kihámozható, s e jövő felé vezető mozgásirányokat azonosíthatjuk. Ennek okait is tudni véljük. Megszűnt a partikuláris (regionális, nemzeti, csoportos) „jövőök” kora; a globális jövő korszakának küszöbén állunk. A változások egyre gyorsuló üteme és kiszámíthatatlanul cserélődő kezdeményező közege megnehezíti a prognózisok készítését. Ma még nem látjuk világosan a *jövőeszmé kompromittálódása* és az ember *sükségképpen jövőre ítéltsége* közötti feszültség erővonalainak alakulását. Ez egyaránt kezére játszhat mind a rövid távú, jelenbe ragadt hedonizmusnak, mind pedig a globálissá, sőt kozmikussá tágult és az egyént egzisztenciálisan érintő jövőorientációnak. Viszont ennek ellenében működnek a jövő horizontján kirajzolódó fenyegető árnyak.

Egyetlen dologban bizonyosak lehetünk: a jövő ezeknek és a hozzájuk hasonló *ellentmondásos tendenciáknak* a szembesüléseiből születik majd meg, ezért nem a bizonyosságok, hanem a *valószínűségek és lehetőségek* birodalma; semmi sincs benne eleve eldöntve, még a valószínűségeken kínálkozó alternatívák köre sem. Ennélfogva nem is lehet egyetlen általános és rövidre zárt formulával megragadni a várható lényegét, mint amilyen a „történelem vége”, a „civilizációk háborúja”, ennek vagy annak az eszmeáramlatnak a „diadala”, a „globalizált világ”.

Ezek rendeltetése inkább az, hogy hol *fatalisztikus belenyugvást*, hol pedig *diadalmaskodó optimizmust* sugározzanak, amiként azt ideologikus hátterük sugal-

mazza. Az életminőség-életmód kategóriája azért tűnik oly fontosnak, mivel benne testesül meg a jövőt hordozó ellentmondásos folyamatok integrációjának a kézzelfogható alakja, mindaz, ami *egyetlen emberi életciklusba „belefér”*.

S bár létezhetnek és léteznek is hivatásnak, családnak és közösségi szolgálatnak vagy aszkézisnek szentelt életutak, korunk tömegessé vált életmódmintájának és az életminőség megítélésének középpontjában – mint már láttuk – a fogyasztó ember érdekeltsege és érdeklődése áll. Nem is mindig vagyunk tudatában, hogy a fogyasztás tárgyai – e „titkos csábítók” – milyen leleményesen és szorosan bekerítene bennünket. (A fogyasztói igényeket támasztó találékonyság ékes példája lehet Scholl doktor, aki az emberi láb ápolásának ügyére egész iparágat épített fel.) A fogyasztó különös *kétarcú lény*; fél szemmel mindig az újat, a jobbat, a divatosat, a „modernebbet” lesi, ám egyúttal élvezni akarja azt, ami már hozzáférhető.

Ezért hol az új ágensének, hol a megszokott őrzőjének szerepében jelenik meg; a jelen – vagyis a már elérhető és élvezhető fogyasztás – mindig túlsúlyos lesz a bizonytalan jövővel szemben. A múlt paradigmatis értéke egyre veszít jelentőségéből, s mind jellemzőbb lesz az „örök jelenidejűség” élménye és állapota. Erre utal az ősi bölcsesség: „Jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok.” De erre int Berzsenyi is, midőn az antik sztoicizmus szellemében arra figyelmeztet: „messze ne álmodozz”, s a „jövendőnek sivatag homályiról” beszél.

A *rövid távú hedonizmus*, az „adj, Uramisten, de mindjárt!” logikája korszellemet tükröz. Persze mint minden kategorikus kijelentés, ez is vitatható; a kép bizonyosan árnyaltabb és megosztottabb. De hogy korunk mentalitásának egyik alapvető meghatározójáról van szó, aligha tehető kétségessé.

Több jel utal arra, hogy a politikai mező is átalakulóban van. Nem csupán a sokat emlegetett *„civil társadalom”* és a *társadalmi önszerveződés* egyre gyarapodó alakzatai jelzik, hogy a hagyományos politikai pártok mellett az önkormányzó társadalmi demokratizmus új formái épülnek ki. De a politikai pártok is, miközben megőrzik választási párt jellegüket, mind több *életmód-alakító funkciót* öltenek magukra.

A generációk látóhatára

A társadalom alig méltatja figyelmére, hogy a *nemzedéki szerkezet* két szél-ső pontján milyen mélyreható változások zajlanak, s hogy azoknak milyen messzeható következményeik lesznek. Miközben a posztindusztriális korszak mindinkább automatizált és elektronizált ipara gyorsan decentralizálódik, és felszámolja a nagy munkástömegeket koncentráltan foglalkoztató óriásvállalatokat, addig az *ifjúság körében* éppen ellentétes folyamat zajlik. Az ifjúságot törvény kötelezi, hogy 18 éves koráig iskolapadban üljön. Ám ha diplomát óhajt szerezni, akkor a 20-as éveire derekáig él ebben az életformában. A világ fejlett régióiban részarányuk eléri a 70–80%-ot is. Aki magasan kvalifikált értelmiségi pályára lép, annak akár 30 éves koráig is eltarthat felkészülési időszaka.

Az ifjúság *diákifjúság* lett, amely nagy létszámú tanintézményekben, több tízezres mamutegyetemen koncentrálódik; korunk legmozgékonyabb és legfüggetlenebb tömegalakzatává vált. Közre kíván működni saját tanulmányainak

és létfeltételeinek meghatározásában. Fogékony a társadalmi problémák iránt, és önálló közéleti szereplőnek tekinti magát. 1968 egyebek mellett ennek az ifjúságnak a „születésnap ünnepsége” volt. Azóta is fel-felhullámzanak az egyetemi tüntetések, sztrájkok, épületfoglalások. Érthető hát, hogy a politikusok szívesen keresik fel az egyetemeket; dialógusra érett partnereket és lehetséges híveket látnak a diákokban.

Ha az *iskolázás forradalma* világszerte beérik, a globalizáció fontos pillére épül ki. Ám egyúttal olyan gyúanyag halmozódik fel, amelynek hatásait ma még lehetetlen számba venni; csupán a fejlemények figyelmes és módszeres tanulmányozásával lehet rá felkészülni. Olyan fiatal generációk lépnek majd be, amelyeket biológiai-szexuális érettségük és tapasztaltságuk magas foka jellemez; birtokában vannak állampolgári jogaik teljességének; mindegyikük az információs társadalom érettebb szakaszában kezdi pályafutását. Mindeközben még kívül állnak a „felnőtt világ” felelősségi viszonyain, jóllehet az intézményes iskolázás kiterjedése következtében mind nagyobb részarányt képviselnek a társadalomban. Ennélfogva politikai szerepük és csábításnak való kitettségük is növekszik. Ilyen viszonyok közepette érthető lesz a sajátos *ifjúsági szubkultúra* mind markánsabb körvonalazódása. Az expresszív kultúra formái: a divat, a sportolás, a kapcsolati minták, a pénzkereseti módok, a testápolás szokásai, az együttes vándorlás megannyi eleme lehet az e szubkultúrában divó életmódmintáknak. S mivel mind kiélezettebbé válik a rés az egyén biológiai és társadalmi érettsége (vagyis a társadalmi munkamegosztásba való teljes értékű bekapcsolódása) között, egyre valószínűbbek lesznek az *indulati kirobbanások*, az indokolatlan cselekvések és a *radikalizmus* vonzásának tett engedmények.

A kiterjedt iskolázás kétségtelenül növelni fogja a társadalom általános műveltségi színvonalát. De ez inkább az „ebből is egy kicsit, meg abból is egy kicsit” logikáját fogja követni. Márpedig – képletesen szólva – a valódi zenei kultúrához nem az szükségeltetik, hogy mindenki tudjon egy kicsit furulyázni, hanem hogy legyenek briliáns szólisták, kiváló hegedűsök, zongoristák, kürtösök és bőgősök. Bizonyos, hogy az új fejlemények fényében újólágy szemügyre kell majd venni az iskolaügy szerkezetét, funkcióit és stílusát. Az *életmódiskola* más logikát követel, mint a mégoly sokfajta szabadsággal felruházott hagyományos iskola. Kedvező esetben ez a megnyúlt és tömeges diákéletmód a jövőképzetek egyik fontos és dinamikus generálója lehet. Ez a nemzedék, helyzeténél fogva, érzékeny és fogékony a jövőre, hiszen az még előtte van; még nem utólagosan kell értelmeznie saját életútját, hanem meg kell azt teremtenie.

A másik póluson zajlik az *idős generáció* tagjainak kivonulása a korábbi nagycsaládi keretből, és önkéntes vagy kényszerű elkülönülése a különböző színvonalú, szabadság- és komfortfokozatú nyugdíjas- és időotthonokban, apartmanházakban, lakóparkokban. Ez a tendencia mind az átlagéletkor növekedése, mind pedig a családi viszonyok átalakulása következtében erősödni fog. Eközben különös formák is kialakulnak, mint a lakókocsiban vándorló amerikai nyugdíjasok, vagy a hidegebb északi tájak és Florida között ingázók életmódja.

Várható, hogy megnő a „harmadik életkor” tagjainak *személyes és társadalmi aktivitása*. Már csak azért is, mivel mind többen szembesülnek a kérdéssel:

mit kezdjen a társadalom időseivel, s mit kezdjenek az idősek önmagukkal? A válaszokat keresve egyre többen vállalnak szerepet a nyugdíjasok érdekképviseleti szervezeteiben és a politikai fórumokon. Bekapcsolódnak a családi kerekteken túllépő foglalkoztatási formákba (tanácsadás, részfoglalkoztatás, alkalmi megbízás, közösségi funkciók). Mindezzel kiterjesztik a hasznos – az ön- és közhasznú – létezés határait. Ebbe az irányba hat a nyugdíjba lépés korának feljebb tolása is. A cél minden esetben az, hogy elejét vegyék az idősek társadalmi dezintegrálódásának, „generációs gettóba” rekesztésének. Persze az egyéni sorsok nem férnek bele semmiféle skatulyákba; mindig változatosak lesznek, s az érintett egyének szabad döntésének eredményeként alakulnak – már amennyire azt a feltételek megengedik.

Világszerte teret hódítanak az idősek szabad döntésén nyugvó tevékenységformák: a nyugdíjasok egyetemi és szabadegyetemi kurzusai, különféle szellemi és manuális alkotókörei és klubjai, „világjáró” csoportjai, nyelv- és internettanulási alkalmi, művelődési és szórakozási tömörülései. Természetes, hogy a felgyorsult változások következtében minden együtt élő generáció sajátos „emlékező közösséget” alkot. Szocializációjuk kritikus történései, alapélményeik, látókörük és tapasztalataik – amint arra már utaltunk – mind radikálisabban különböznek egymástól. Ezért mind kevésbé szolgálhatnak mintául az utánuk következő nemzedékek tagjai számára.

Az „apák és fiúk” problémája kielezettebb lesz, mint korábban bármikor. A nosztalgikus emlékezés és a kommunikáció sűrűsödése láthatóan inkább a nemzedéktársak világára korlátozódik. Várható, hogy a nemzedéki viszonyok és a *nemzedékváltás* folyamatai a jövőben bonyolultabbak lesznek és több feszültséget támasztanak.

Új tendenciák

Néhány további – ugyancsak markánsan kirajzolódó – fejlemény már ma is elővételezhető hatásával ugyancsak számot vehetünk, így mindenekelőtt a globális informatikai rendszer, a kép- és hírszórás permanensnek ígérkező hatásaival, a téri mobilitás (bevándorlás) felgyorsulásával és várható konfliktusaival, valamint a szabadidő növekedésének és a ránk szakadt szabadidő felhasználásának módjaival: a „szórakoztatás” világának felduzzadásával és egyre rafináltabb kínálatával.

Ezek mindegyike alapos, önálló elemzést érdemelne; ezúttal azonban meg kell elégednünk alapvonásaik jellemzésével. Ma még csak ízelgetjük a *másik ember* egyetemes és azonnali hozzáférhetőségének hatásait. Ritkán gondoljuk végig, mifajta új helyzetbe kerültünk. A család és a rokonság, a legtágabb ismeretségi kör minden tagja, az üzletfelek, sőt a névtelen „bárki”, a nyelvi és képi kommunikáció eszközeivel, *azonnal és közvetlenül* elérhető az informatikai térben. Gyökeresen átalakul az információszerezés és -kezelés technikája, valamint az egyén által kezelhető információ mennyisége.

Mindez mélyen érinti az iskolai oktatás és a hagyományos információhordozó eszközök eljövendő sorsát. Bizonyosnak látszik, hogy a tankönyvi ismeretekről

és a periodikus sajtóról áttérrelődik a hangsúly az információszerzés és -kezelés újfajta módjainak elsajátítására. A számunkra valamilyen szempontból fontos „másik ember” elvileg és potenciálisan szüntelenül jelen van életterünkben, és bármikor előhívható, jelenvalóvá tehető.

Nincs a földgolyónak olyan sarka, ahol ne lelhetnénk rá a keresett személyre. Tartós kapcsolatok létesülhetnek olyanok között is, akik életükben sohasem találkoznak személyesen. A *kapcsolatlétesítés* és *-fenntartás* vadonatúj módozatai jönnek létre. S ez érinti az intézmények és klienseik, az állam és polgárai kölcsönös kapcsolatát is; megteremtődnek az ügyintézés újszerű formái. Mindez új esélyeket nyit a *mindennapi demokratizmus* fejlesztése, a „szabadság kis körei”-nek gyarapítása előtt is (helyi és országos népszavazások, véleményközlési fórumok, önszerveződés, nyilvános tájékoztatás).

De a fejlemények fonák *árnyoldalait* is mérlegelnünk kell. Az ember feletti – családi és társadalmi – ellenőrzés technikai eszközei és módszerei korábban ismeretlen mértéket érhetnek el. Az egyén *nyilvános láthatósága* és ennek révén intim szférájának fenyegetettsége állandósul. Nyilvánosan élven az új technikai eszközök nyújtotta lehetőségekkel, olykor akaratlanul maga is kiszolgáltatja önmagát véletlen publikumoknak. A járműveken manapság is fültanúi lehetünk mások magánéletét harsányan tárgyaló diskurzusfoszlányoknak. A *személyi autonómiát* nemcsak elidegenült diktatórikus hatalmak fenyegethetik, hanem a társadalmi kontroll finomabb és rejtettebb módjai is. A mind bonyolultabb világban való eligazodás képtelensége is hozzájárul a *nyilvánosság és az intim szféra* határainak ingatagságához és elmosódásához. Ez pedig kezére játszik a tekintélyelvű, rendteremtő hatalom iránti sóvárgásnak, az apakép autoritását sugárzó vezérkultusznak, vagyis a szavazatmaximalizálásra törekvő tömegpolitika manipulatív módszereinek.

A bonyolult világ ilyenkor egyszerű igen-nem, fehér-fekete, szeretem-gyűlölöm jellegű *gondolati és érzelmi sémákba* rendeződik, s egyszerűben átláthatónak és kezelhetőnek tűnik fel. A választási kampányok, különösen Obama csapatának sikere óta, világosan jelzik, miképpen hasznosítja a céltudatos tömegpolitika az új technikai eszközök fegyvertárát és a reklámoktól eltanult, *indulat terhelte jelszónyelvet*. Talán ezért is hiszik el sokan, hogy az új feltételek között lényegében véve azonos módszerekkel lehet eladni mosóport és politikust meg a politikáját.

A jövő esélyei felett töprengő kutató elme gyakran hajlamos arra, hogy valamely, már kitapintható tendenciát *apologetikusan* szemléljen. Csak a hozzáfűzhető kedvező várakozásokat ecseteli, kevés figyelmet fordít a nem szándékolt – ám előre látható – kedvezőtlen, konfliktusgerjesztő, ellentmondásos fejleményekre. Holott a társadalomban nem léteznek *kizárólag* egyértelműen minősíthető (maradéktalanul jó vagy rossz) tendenciák; mindig az *értékelő aktus* teszi őket ilyené vagy olyaná, legtöbbször azonban ilyené is, meg olyaná is.

Minden társadalmi tendencia *több-kevesebb kockázatot* rejt magában. A legtöbb, amit tehetünk: ezeknek a kockázatoknak éppoly gondos és felelős vizsgálata, mint a kedvező esélyek méltatása. A kockázatokat mellőző naiv optimizmus éppen olyan félrevezető, mint az esélyeket szem elől tévesztő katasztrófapszichózis leverő pesszimizmusa. A nehézség abból ered, hogy racionális okfejtéssel

mindkettő indokolható. Személyes döntés kérdése, hogy – hajlamai és világszemlélete okán – ki melyik mellett tör lándzsát.

A tudatos jövőorientáció sok tekintetben vízvonalas; sajátságos pszichológiai tesztként elkülöníti a lehetséges lelkiállapotok típusait. Az *optimizmus és peszsimizmus* közötti választás ugyanis nem tudományos érdekű kérdés, hanem a *lelkiállapot* ügye. Körülményeitől függően ezért lehet az egyén hol ez, hol az. Ki vitathatná, hogy az internet bizonyos szempontból áldás? De máris látjuk azt is, hogy az *anonimitás mögé rejtőzködő* bloggerek mindegyre tömeghelyzetbe süllyednek, s így élük ki – nem csupán kreatív-szellemeskedő hajlamaikat, hanem – agresszív-gyűlölködő, mocskoló és perverz késztetéseiket is. A kép így teljes, s magával a jelenséggel is csak így kezdhethünk bármit is: a hozamot és a kockázatot együtt kell látnunk.

A kockázat olykor nem egyéb, mint a *vállalható „ár”*: a „haladás ára”, mint például a gépkocsibalesetek sok tízezernyi áldozata. A hintóknak valóban kevesebb áldozatuk volt. Az ár nagyságát azonban mindig vitatni lehet és érdemes. Máskor azonban magáért az ár igényéért is tiltakozni kell. Az elesett szegénység, a tömeges munkanélküliség, a diszkrimináció talán túlságosan nagy ár az egyenlőtlen gyarapodásért. S éppen ennek kapcsán eszmélhetünk rá a legsúlyosabb kockázatra: a mindinkább globalizálódott világnak nincsenek *globális ügyintéző, stratégia- és politikaalkotó instanciái*.

A globalitás – furcsa módon – mind felaprózódottabb partikularitások (szaporodó nemzetállamok és politikai tömbök) alakját ölti. Miközben pedig a szabályozásra – vagy legalábbis átlátásra – szoruló problémák planetáris, sőt kozmikus alakot öltenek. Sejtethető, hogy e tény körül sűrűsödnek majd a belátható jövő legsúlyosabb gondjai. Rossz kimenetel esetén a globalizáció egyetemes dezorganizációba fordulhat: a *fellázadt partikularitások szülte anarchiába*.

A globalizálódó „nyitott világ” alig felbecsülhető módon kitágította az *egyéni fizikai életterét*. Egyre gyorsabb ütemben számolja fel az élethossziglani helyhez és tájhoz kötöttség kényszerét és élményét. Még nem is olyan régen a közvetlen lokalitás színterén zajlott le az egyének tetemes részének egész életciklusa. Ez teljes mértékben jellemző volt a népesség többségét kitevő parasztságra és néhány egyéb társadalmi csoportra (kisnemesség, közalkalmazottak egy része). Főképpen a tudományos és művészértelmiség kelt vándorútra, de – mint Kassák példája szemlélteti – az iparoslegények is megjárták Európa útjait. (Tamási Ábele még Amerikába is elvetődött az erdélyi „rengetegből”.) A jelenség tehát nem ismeretlen a honi történelemben sem; tömeges vándorlások, kirajzások és lakosságcserek korábban is előfordultak. Így például a reformáció-ellenreformáció korában – a 16. és 17. században – az írástudók, a *nemzeti értelmiség* kiképzése jórészt külföldi egyetemeken folyt. A protestáns diákok ezrével sereglettek a német, angol és holland egyetemekre, míg a katolikusok a lengyel, olasz és francia intézményeket látogatták, mindenhol létrehozván a „földiek” szoros tömörüléseit.

Érdekes módon manapság is megmaradt a *külföldi iskolázás* kiemelkedő szerepe a karrierépítésben. Csak immár nem a hazai felsőoktatási intézmények hiánya a fő mozgatóerő, hanem a hírneves külföldi iskolák (és nyelvek) presztízsének vonzereje. A Yale, a Harvard vagy a cambridge-i egyetem elvégzése alighanem

merőben másfajta indulási esélyeket kínál, mint a kaposvári vagy nyíregyházi diploma. A kényszer diktálta döntés helyett immár a *minőségi forrásokhoz* való hozzáférésért folyik a versengés. Ennek érdekében tekintélyes anyagi eszközöket is latba vetnek, főként persze azok a szülők, akiknek erre módjuk van.

Az élethossziglani lakóhelyhez kötöttséget azonban másfajta – tömegesebb és súlyosabb – tényezők is lazítják: a munkavállalási lehetőséget kereső munkátlan népeesség *tömeges migrációja*, illetve az ugyancsak tömeges és egyre növekvő ütemű áramlás a *magasabb fogyasztási színvonalat* garantáló régiók felé. Ezek egymás kezére játszanak, és kölcsönösen támogatják egymás. A végzett diákok természetes módon a tudomány, a kultúra és a gazdasági-pénzügyi világ központjaiba törekszenek. A peremövezetekből Európába, az USA-ba és Kanadába vagy Ausztráliába áramló legális és illegális bevándorlók azonban egyszerűen csak jobban akarnak élni, úgy, ahogyan azt a globális kép- és hírszórás nap mint nap szemük elé tárja.

Magának a gazdaságnak a szerkezetében, területi telepítésében és a folyamatok irányításában is szakadatlan változások zajlanak, amelyek bizonyos helyeken kilökik és vándorlásra kényszerítik, máshol pedig magukba szippantják az élő munkát. Az *élethossziglani foglalkoztatás* japán eszméje és a vállalati hűség ösztönző erejének elismerése ma már bizonyára furcsa unikumnak minősül. Pedig korántsem bizonyos, hogy ez így van rendjén.

Várható, hogy a jövőben a „*gazdasági racionalitás*” és az „*emberi optimalitás*” mind gyakrabban és mind kiélezettebben szembesül majd egymással. Manapság senki és semmi nem kezeskedik azért, hogy ilyen esetekben ne az utóbbi húzza a rövidebbet. Még olyan látszólag mellékes területen is látványosan zajlik a folyamat, mint a sportélet, a prostitúció és a kriminalitás. Egyre több az olyan labdarúgócsapat, amelyben csak mutatóban akadnak hazai játékosok. A prostitúció – akárcsak a bűnözés – közismert módon globalizálódik. A fiatalok aspirációiban – legyen bár szó ifjú szakácsokról, kőművesekről vagy orvosokról és tudósokról – természetes módon jelen van a rövidebb-hosszabb külföldi pályaszakasz óhaja.

A *téri mobilitás* országon (régión) belül és kontinensek, nagyrégiók között egyaránt zajlik. Az USA polgárai átlagosan ötévenként lakóhelyet és munkahe-lyet cserélnek (olykor foglalkozást is váltanak). Európa déli államai és a Balkán, valamint a keleti-északkeleti határövezetek az *illegális bevándorlók* meg-megújuló s egyre növekvő hullámaival küszködnek. Az elapadó munkaerőforrások miatt akár szükség is lehet ilyen irányú népmozgalomra. Ámde elegendő körbepillantani Európában, hogy szemünkbe tűnjék, mifajta *új konfliktusgócok* kialakulása fenyeget. A párizsi külvárosok rebelliói, a dél-olaszországi bevándorlók táborai-ban kipattant rendzavarások, a svájci népszavazás a további mecsetek építésének tilalmáról, az öltözködési és vallási szimbólumok körül kirobbant viták, a terro-rista toborzás tényei és nem utolsósorban a jobboldali radikalizmusok megerősödése, valamint az iszlám fundamentalista rezervátumok szaporodása egyazon tőről hajtott ki.

A *multikulturalizmus* humanisztikus és türelmes eszméje helyett inkább az elzárkózó és elszigetelt *kulturális gettók* konfliktusteli egymás mellett létezése alakulhat ki, ha nem ügyelünk, s ilyen vagy olyan elfogultságok és dogmatikus

hittételek foglyai leszünk. A másfajú és máshitű tömeges bevándorlók kellő körültekintés és józan tárgyferűség híján könnyen Európa „cigányaiivá” válhatnak, s életre hívatják mindazokat a jelenségeket, amelyeket a saját bőrünkön is megtapasztalhatunk immár huzamos ideje. A megoldásuk is csak az irdatlanul messzi horizonton látszik. Változatlanul időszerű az intés: emberek, legyetek éberek!

Az egyetemessé tágult látóhatár, a „globális falu” képzete sok tekintetben *otthonát vesztette* teszi az embert. A glóbusz túlságosan tág tér ahhoz, hogy meghittent otthon érezhessük magunkat benne. Ha mindenkit egyaránt elérhetek csodálatos masináimmal, meglehet, a *túlságosan bőséges társas kínálat* inkább zavarba hoz. Nem tudom, hogyan szelektáljak, hogyan osszam meg csak néhány embernek szóló rokon- és ellenszenvemet, baráti érzelmemet. A szinte áttekinthetetlen bőség mindig zavart és bizonytalanságot idéz elő. Ez az alapélmény és a bizonytalanság csökkentésének indítéka is hozzájárul ahhoz, hogy a két amerikai szociálpszichológus (Baumeister és Leary) által „*odatartozási szűkséglet*”-nek („need to belong”) nevezett késztetés működése felerősödik, és forrása lesz a neokollektivistikus társulási törekvéseknek.

Mint már láttuk, ennek ugyancsak számos tünete van kibontakozóban: a társas beágyazottság szomja (network-kultusz), lokálpatriotizmus, spiritualista mozgalmak és szervezetek, kötődési igények – egyebek közt az önfeladásig menő beleolvadás politikai mozgalomba, tömeghelyzetekbe, közös indulati állapotokba, a tradíciók szimbolikus jelentésvilágába. Az eljövendő korszak drámai dilemmája lesz az egyénekben zajló – tudatos vagy öntudattalan – küzdelem a globalizáció nivelláló és *primitív-uniformizáló* hatása és az *egyéni autonómia*, az individuális sajtászerűség, az önteremtő szabadság megóvása között. Ennek a motivációs tusának a kimenetele is kétesélyes; semmi sincs eleve eldöntve. A dolog az emberi minőségen és a közbölcsségen fordul majd meg.

A háttérben természetesen ott lappang az *individualizmus – kollektívizmus dilemmája*, amelyet a 20. század totalitárius-kollektivistikus ideológiai alapon eltorzítottak, és ezáltal ugyancsak kompromittáltak. E torzítás lényege abban ragadható meg, hogy egyén és közösség viszonyába bevezették a primátus elvét, vagyis a *hierarchia gondolatát*. Az elvont közösségi kategóriák (faj, nép, osztály, nemzet) eleve magasabbrendűnek minősültek, mint az egyén, ezért érdekei is elsőbbséget élveztek az egyén partikularitásával szemben. Holott ez a kérdésfeltevés hamis vágányra tereli a gondolkodást. Elkendőzi ugyanis a valódi összefüggést: a közösség *szabadon társuló szuverén egyének* műve, s jellegét és értékrendjét tagjainak minősége szabja meg. Akárhány nullát adunk össze, az eredmény mindig nulla lesz; uniformizált tömegemberek társulása csak tömeget hozhat létre.

Olybá tűnhetnék, hogy ebben az esetben értelmetlen a közérdek és közjó fogalmának használata; csakis a „*perszóna szuverenitása*” (Konrád György) létezik. Az elvszerű, ideologikus individualizmus hívei logikusan le is vonják ezt a következtetést. Ugyancsak Konrád írja legújabb, *Hangjáték* című művében: „*Téged a cég, a szakma, a nemzet szuverenitása érdekel. Engem a perszóna szuverenitása. A perszóna munka eredménye, ön maga és a saját alkotása, az önmagát alakító alany... a történelem*

álma az emberiségnek tömegből személyekké válása.” (190. old.) Úgy véli, nem gondolhatjuk, hogy „*van valami magasabb, mint az egyes emberi élet*” (100. old.).

A szerző mély igazságokat mond az önalkotta egyénről, a történelemről és az emberi élet értékéről. De vajon nem lehet-e valami, ami nem „magasabb”, hanem egyszerűen *más*, más síkon fekszik, mint az egyén szuverenitásának ügye. Miért nem veszi észre a szerző, hogy művének szinte minden lapján szinte önkéntelenül is mélységes azonosulások képviselőjében szólal meg. Hol családja-rokonsága, szülővárosa és zsidósága, hol magyar patriotizmusa és írói mestersége, hol meg generációja vagy eszmetársai képviselőjeként, velük azonosulva, identitásukban osztozva – de persze mindig szuverén egyéniségként („perszónaként”) – mutatkozik meg. Talán méltán viselt írói rangjához is hozzájárult, hogy – miközben mívesen bíbelődött személyes biográfiájával – egyúttal megjelenítette és reprezentálta azokat is, akiknek sorsában tudatosan, választott módon osztozott.

A kérdés azon fordul meg, belátjuk-e, hogy az egyén biológiai léte szükségképpen másfajta idői dimenzióban zajlik le, mint vállalt és azonosulásra készítő családi, etnikai-nemzeti, hivatásbeli és eszmei-hiedelmi csoportjainak – és még inkább az emberi fajnak – időbeli létezése. A következetes individualista nem értheti meg a diófaültető idős ember logikáját, az unoka jövőjéért áldozatot hozó nagyszülőt vagy a hosszú távú fenyegetések elhárításán buzgólkodó kutatót.

Freudnak igaza van: minden nemzedék láncszem az emberi nem történetének láncolatában. Önmagát fenntartván egyúttal nemét is fenn kell tartania. S hozzátehetjük: ép és fejlődőképes állapotban kell fenntartania, hogy – amennyire rajta múlik – kezekedhessék az eljövendő nemzedékek sorsáért is. Ebben a tágasabb összefüggésben egyén és közösség eredendőnek és fatálisnak látszó ellentmondása elveszíti egyetemes és sorsszerű jellegét, s alakulása inkább meghatározott történelmi viszonyokhoz vagy szerencsétlenül alakuló személyes találkozásokhoz köthető.

Az ipari társadalmat megelőző korszakokban az ember egyébként is rövidebb életciklusa és napi aktív életideje nagyobb részét *munkában* kényszerült tölteni, kivált akkor, ha sorsa paraszti létre szánta. A munkaidő általános csökkenése, a megnyúlt szabadságidő és a hosszabb átlagéletkor már eddig is gyökeresen megnövelte, s várhatóan gyorsuló ütemben növelni fogja az egyén rendelkezésére álló, s általa *szabadon felhasználható idő* (szabadidő) mértékét. (A mind nagyobb tömegben fölöslegessé váló élő munka foglalkoztatása is csak az egyének munkaidejének radikális csökkentése árán érhető el.) Ennek következtében az ember vitális energiáinak és ingerszomjának mind nagyobb része terelődik az erőfeszítés és a huzamos koncentráció világából a lazább szórakoztató vagy egyszerűen csak divatkövető tevékenységekre. Szerencsés és kívánatos esetben az önművelőtájékozódó érdeklődés, kreatív öntevékenység, az amatőr művészkedés, a magas kultúra szelektív fogyasztása, a sport és a vándorlás vagy az egyéni lelemény más módjai jutnak vezető szerephez.

A jelek azonban arra vallanak, hogy kialakulóban van egy elüzletiesedett, szintelen-szagtalan, *globalizált és bulvárosított tömegkultúra*, amely ezernyi csatornán már ma is elárasztja a világot, s tömegessége miatt üzletként is kifizetődő. A sport is szerves része lett ennek a bulvárvilágnak. Héroszait kultiválja a tévé

és a sajtó, a könyv- és lemezkiadás, az internet és a reklám. Őket ismerik világszerte, nem pedig a tudomány vagy az autentikus művészet nagyjait. Ez olyan kulturális szakadásokkal fenyeget, amelynek méreteit és következményeit ma még nem láthatjuk.

Bizonyosnak látszik, hogy tudás és hatalom, beavatottság és sikeresség kapcsolata szorosabbra fűződik, mint bármikor korábban. A születési arisztokrácia helyét a *képzési-vagyoni és kulturális arisztokrácia* foglalja el; ennek jeleit már ma is láthatjuk. Valamely kiváló külföldi – lehetőleg amerikai vagy angol – egyetemi diploma; a szülők ehhez szükséges anyagi erőforrásai (netán sportolói vagy egyéb ösztöndíj); világlátás és kellő nyelvtudás; gyakorlat valamely neves cégnél vagy intézményben; nemzetközi network – s íme, előttünk van a *sikeres karrierkezdetnek* s az új arisztokráciába való bejutás nyitányának képlete. Várható, hogy a jövő társadalmában *valamilyen* esélyhez mindenki hozzájut, de az esélyek egyenlőtlensége – egyébként változatlan feltételek mellett – növekedni fog, és a *szélső pontok* kirívóan messze esnek majd egymástól. A tendencia elkerülhetetlen, mértékét azonban a társadalom megfelelő programokkal befolyásolhatja.

Bármiként alakul is, az eljövendő korszak alapkérdése lesz: mit kezdjen az ember a birtokába került szabadidővel? Mint láttuk, foglyul ejtheti azt a fogyasztási hisztéria; színtere lehet a hedonista élvezethajszolásnak és az önpusztító szenvedélyeknek; szolgálhatja az ember nemesebb, humanizáló hajlamait. A legvalószínűbb az, hogy mindezek a fejlemények együttesen, egymásra hatva és egymással tusakodva fejtik majd ki hatásukat. Bizonyosnak látszik azonban, hogy minden esetben érvényesülni fog az a feszültség, amely egyfelől az informatika és videotechnika jobbra *passzív-befogadó* jellegén, s így magányos élvezetességén, a képi kultúra túlsúlyán alapul, illetve másfelől a *társas-közösségi kerektekhez* kötött és nyilvános színtereken űzött tevékenységek között feszül (sport, művészeti csoportok, természetjárás, klubélet, táncház stb.). Már most is vannak arra utaló adatok, hogy az előbbi túlsúlya egyoldalúságokhoz, sőt a drogozáshoz hasonlatos függőségekhez vezethet. Ám hogy a *géphez bilincseltség* állapotát le lehessen küzdeni, ahhoz eszközökre és terekre van szükség.

A jövő *várostervezésében* ezért újfajta megfontolásokkal is számolni kell. Ma már sok helyt úgy építenek soklakásos bérházakat, hogy az alagsorban ne csak garázs, hanem uszoda és tornaterem is legyen. Lakóparkokat és tömbrehabilitációkat csak úgy volna célszerű kivitelezni, hogy közösségi színterek, sportpályák, funkcionális parkok, művelődési intézmények (tárak és olvasótermek) és klubok is létesüljenek. Az effajta változások nyilvánvalóan huzamos időt követelnek; olykor a telekárak is nehézségeket támasztanak. De a hosszú távú elképzelések első lépéseit már az elővételezett jövő jegyében kell megtenni. Ehhez szemléletváltozás szükségeltetik, egyebek közt úgy is, hogy mindez ne a „hivatal” gondja legyen, hanem mindinkább az *öntevékeny civil társadalom* szervezetei és képviselői kerüljenek a *gazda szerepébe*.

Ha a jövő feletti gondolkodás vezérfonalának és integratív keretének az életmód-életminőség kategóriáját tekintjük, akkor ebből a politika számára is erednek bizonyos következtetések. Mint már említettük, a politikai pártoknak nem pusztán hatalmi gépezeteknek, hanem életmód-alakító tényezőknek is kell

lenniük. Amelyik előbb ráeszmél erre, és megleli a gyakorlati kivitelezés módjait is, az lépéselőnyben lesz versenytársaival szemben.

Tanulságos, hogy a legsikeresebb civil szerveződések rendszerint valamilyen életminőségi elvet vagy életmódelemet képviselnek és védelmeznek. A biciklis-tájak és a természetvédők, a zöldek és az állatbarátok, a lokálpatrióta városvédők, a karitatív mozgalmak résztvevői vagy életmódjuk természeti-tárgyi feltételeit kívánják emberibbé tenni, vagy önmaguk és embertársaik fizikai és erkölcsi „jólétét” kívánják szolgálni. Ennek tanulságait érdemes megszívlelni.

Az utópia dicsérete

Megszoktuk, hogy az „utópia” és az „utópisztikus” szavakra némi lekezelő és elutasító fölénytel tekintünk. Hiszen annak idején közhellyé kopott az untilag ismételt tétel: a szocializmus megalapítói „utópiából tudománnyá” változtatták az eszmét. Az alapítók nem tehetnek róla, hogy egyik-másik utódjuk kezében mivé vált ez a tudomány. Bár egynémely elgondolásuk önkényes értelmezésében (amilyen például a „proletariátus diktatúrája”) maguk sem vétlenek. Nem kétséges azonban, hogy az *utópia logikája* és nyelvezte, szerkesztésének módja merőben más, mint a tudomány tényszerű és racionálisan érvelő, minden ízében valóságához kötött megismerési és elméletképzési metódusa.

De az utópia szónak a tudománnyal szembefordított értelmezése mellett létezik egy másik – sok tekintetben *metaforikus* – jelentése is: *szabad és kötetlen gondolkodás a lehetséges és kívánatos jövőről*. Ez mindig magában rejtja a spekuláció elemeit, s egyúttal az ábrándozás és reménykedés, a tervezgetés képzeleti szárnyalását. A kívánatos mindig több, mint a lehetséges, hiszen *értéktételezéseket* is foglal magában: eszményeket is megvalósulni remél. A jövő elővételezhetőségét a képzelőerő teremti meg; ez utóbbi kitüntetett jelentőségét nem mindig szokás méltányolni.

Egyébként a mégoly tudományos igényű prognózisokban is jelen van a *bizonytalanság*, az előre nem láthatóság meghatározott mértéke, vagyis – ha úgy tetszik – az utópia mozzanata. Az utópia a szellem kalandja: a mindennapokba és a rutinba való beleszürkülés ellenereje, az elme izgatószerere. Joggal írta Habermas (1994, 306.) *A jóléti állam válsága és az utópikus energiák kimerülése* című tanulmányában: *„Ha kiszáradnak az utópia oázisai, a banalitás és a tanácstalanság sivataga nyertet. Kitartok a mellett a tézisémmel, hogy – csakúgy, mint eddig – az az aktuális tudat merít a modern kor öntudatából, amelyben összeolvad a történeti és az utópikus gondolkodás.”* Az embernek javára válik, ha alkalmanként látogatást tesz Utópiában. Bárki legyen is – tudós elme vagy analfabéta napszámos – mindig izgatni fogja a kérdés: „mi lesz velem és a világgal?” *Az utópiaképzés* az emberi lélek inherens tulajdonsága. A túlélés és alkalmazkodás sikere, a véges lét tudata, a kíváncsiság és a képzelőerő egyaránt a válasz felkutatására sarkallja az embert.

Németh László szinte egész életében a „jövő nagy utópiája” – a minőség forradalmában fogant értelmiségi társadalom eszménye – foglalkoztatta. A 20. századot már 1934-ben a *Tanú* 1. évfolyamában a kockázatok korán látta, s kockázatai mélyén a maga módján értelmezett „szocialista reményt” vélte felfedezni.

Ezért hirdette: „*Legyetek mindnyájan értelmiséggé!*” Az utópia számára nem egyéb, mint szabad és értéktételező pillantás a jövőbe. Ez minden emberi vállalkozás nélkülözhetetlen feltétele: valamifajta meghitt otthonosság és bizalom a jövőben. Persze az értéktételező bátorság alaposan megkopott; a bizalom is gyengébb lábakon áll. De az utópia önvédelmi erőforrás is. Mint Németh írja: „*Úgyis az utópia az a tudó, amellyel a vízbe merült úszó fejét föl-fölkapva a maga elemét lélegezheti. Az én egész tanítóskodásom sem más, mint utópizálás.*” (Válasz, 1946, 175)

Meglehet, mindebben nem kevés poézis és értelmiségi illúzió rejtezik. De talán mégsem lenne haszontalan megőrizni az utópiából táplálkozó erőforrásokat, összekapcsolván őket az erőszak és az intolerancia elutasításának indulatával. Németh csaknem háromnegyed évszázada a korszak nyelvén így fogalmazta meg a máig érvényes kérdést: „*Az emberhez méltó kérdés végül is nem az, hogy milyen gazdasági rendben élünk, hanem hogy milyenek legyünk, s e sokféle teroból, négyévesből, ötévesből végül mégis csak az fogja megragadni az emberiség képzeletét, ami ebben az alkotó dühben a leggazdagabb emberséget mutatja neki.*”

A jövő tétje valóban nem más, mint ez a „*gazdagabb emberség*”, szemben a fogyasztói gazdagsággal. Bizonyára ebben foglalható össze mindaz, amit korábban az eljövendő élet kívánatos minőségének nevezünk.

Irodalom

- Bán László (szerk.), 2009, *Száz év múlva. 21 beszélgetés a jövőről*. Budapest: Saxum
- Flechtheim K., 1870, *Futurologie. Der Kampf um die Zukunft*. Köln: Wissenschaft und Politik
- Fraisse P., 1984, *Perception and estimation of time*. Annual Review of Psychology, Vol. 35, 1–36.
- Habermas J., 1994, *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Osiris
- Heidegger M., 1989, *Lét és idő*. Budapest: Gondolat
- Lewin K., 1975, *Csoportdinamika*. Budapest: Közgazdasági és Jogi
- Makarenko A. Sz., 1984, *Pedagógicseszkiye szocsinyenyija*. T. 3. Moszkva: Pedagogika
- Pavlov I. P., 1951, *Reflex celi*. In *Dvadcatyiletnyij opit*. Moszkva: Medgiz
- Piaget J., 1946, *Le développement de la notion de temps chez l'enfant*. Paris: PUF
- Toffler A., 1970, *Future Shock*. New York: Random House
- Zimbardo Ph., Boyd J., 2008, *The new psychology of time*. New York: Simon and Schuster